

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 5 (2008)

Προς μια "ηθική" ανάγνωση της φιλοσοφίας του
Karl Marx

Άννα Λάζου

doi: [10.12681/ethiki.22685](https://doi.org/10.12681/ethiki.22685)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λάζου Ά. (2020). Προς μια "ηθική" ανάγνωση της φιλοσοφίας του Karl Marx. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (5), 6–16. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22685>

Προς μια «ηθική» ανάγνωση της φιλοσοφίας του Karl Marx

Αννα Λάζου

Η απουσία εξειδικευμένης επιχειρηματολογίας για την ηθική στο έργο του Marx οφείλεται αφ' ενός στο ότι αποτελεί δευτερεύον μέλημα της θεωρίας του, αφ' ετέρου στο ότι είναι εσωτερικός της άξονας και ουσιαστικό της κίνητρο.

Ασκώντας κριτική στην εγελιανή ιδεαλιστική φιλοσοφία καθώς και στην εκδοχή της των νέων εγελιανών επιγόνων, στην «στατική» ανθρωπολογία του Feuerbach και στον μονομερή υλισμό των γάλλων διαφωτιστών, ο Marx υιοθέτησε μια κριτική και εφεκτική στάση ως προς την οριοθέτηση της έννοιας του ανθρώπου και της θέσης του στον κόσμο, στάση που εκδηλώνεται ως άρνηση ή αποφυγή να υποστηρίξει απόλυτα κανονιστικά σχήματα που εξηγούν την ουσία της ύπαρξής του και την ηθική υπόσταση των πράξεών του. Ωστόσο, στο πλαίσιο των κριτικών προς την προ αυτού φιλοσοφία και προς τους συγχρόνους του εκπροσώπους της γερμανικής ιδεολογίας, έργων του της πρώιμης φάσης –έως το 1846– ο Marx ανέπτυξε μια ανθρωπολογική προσέγγιση τέτοια που επιτρέπει την συναγωγή συμπερασμάτων για τη φύση της ηθικής.

Αυτά προκύπτουν κυρίως από το ενδιαφέρον του Marx στα πρώιμα έργα να παρουσιάσει τα αίτια της αλλοτρίωσης του ανθρώπου από την ίδια του την ουσία, από τη φύση και από τον άλλον άνθρωπο. Η αλλοτρίωση είναι αναπόσπαστο σύμπτωμα της οικονομικής δομής του καπιταλισμού, που μετατρέπει κάθε σχέση και συνεπώς κάθε αξία που τη συνοδεύει σε εξάρτημα της κυρίαρχης σχέσης του χρήματος – της οικονομικής συναλλαγής και εκμετάλλευσης της εργασίας και των προϊόντων της για τη συσσώρευση κέρδους και ατομικού πλούτου – ιδιοκτησίας.

Η κριτική από τον Marx της εγωιστικής ατομικότητας που καλλιεργεί και προϋποθέτει η διαρκής ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας εντός του καπιταλιστικού συστήματος, αγγίζει τον ηθικό χαρακτήρα των σχέσεων

και εγείρει προβληματισμό γύρω από τη φύση των αξιών. Η υπεράσπιση του είναι έναντι του έχειν, του ολοκληρωμένου έναντι του αλλοτριωμένου ανθρώπου, της δημιουργικής δραστηριότητας έναντι της δουλικής εργασίας, συνιστούν αφορμές που μας επιτρέπουν να διαγνώσουμε ηθικά ερείσματα στην κριτική της φιλοσοφίας και της πολιτικής φιλοσοφίας από τον νεαρό Marx.

Αλλά και στον ύστερο Marx του Κεφαλαίου υπάρχει η ηθική διάσταση της διανόησής του, μεταξύ των άλλων και λόγω του θαυμασμού και επομένως της αποδοχής που εκφράζει για την πολιτική και οικονομική θεωρία του Αριστοτέλη. Η σχέση του Marx με τον Αριστοτέλη και ειδικότερα με πλευρές της Αριστοτελικής ηθικής φιλοσοφίας, αποδεικνύει βαθύτερες καταβολές από ιστορικοφιλοσοφικής πλευράς, νομιμοποίησης μιας «ηθικής» ανάγνωσής του.

Ένα βασικό σημείο προσέγγισης Αριστοτέλη και Marx είναι η θεωρία τους περί δικαιοσύνης και πιο συγκεκριμένα η διάκριση μεταξύ αριθμητικής και γεωμετρικής δικαιοσύνης: Η κριτική που ασκεί ο Marx προς την λογική της αναλογίας με βάση τον χρόνο εργασίας για τον προσδιορισμό των ίσων μεριδίων αμοιβής, κατά το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού, οφείλεται στο ότι στην περίπτωση αυτή έχουμε μία μορφή γεωμετρικής δικαιοσύνης που μπορεί να παράγει ανισότητες, επειδή δεν λαμβάνεται υπ' όψη ο παράγοντας της ανάγκης ως θα όφειλε, αλλά πλησιάζει προς ένα είδος αριθμητικής ισότητας. Στο δεύτερο στάδιο του κομμουνισμού, τα μερίδια πρέπει να μοιράζονται με βάση τις ανάγκες και όχι τον καταβαλλόμενο χρόνο εργασίας τους, κάτι που παραλληλίζεται με την αριστοτελική έννοια της γεωμετρικής ισότητας.

Και στην περίπτωση της φιλίας μπορούμε να διαπιστώσουμε την ισχύ μιας γεωμετρικής μορφής δικαιοσύνης, εφ' όσον λαμβάνεται υπ' όψη η ανάγκη και η αξία του προσώπου του φίλου για τον φίλο και όχι ποσοτικοί παράγοντες ισότητας.¹ Η εξισωτική δικαιοσύνη έχει από τον Marx θετική αντιμετώπιση τουλάχιστον στην 'Κριτική του Προγράμματος Gotha',² όπου θεωρείται ως βελτίωση σε σύγκριση με την περίοδο του καπιταλισμού, ενώ σε προηγούμενα κείμενά του υποστήριζε ότι οι απλοί νόμοι της ηθικής και της δικαιοσύνης που έχουν ταξική βάση και προέλευση πρέπει να

ξεπερασθούν από το προλεταριάτο. Πρόκειται για ένα διαφορετικό είδος δικαιοσύνης που σημαίνει όχι άρνηση, αλλά υπέρβαση της ηθικής, μέσω ενός ιδεώδους αν όχι ρητά ηθικού, ωστόσο με σαφείς ηθικές προεκτάσεις, που επιζητεί πραγμάτωση.

Στην αναζήτηση αυτού του είδους δικαιοσύνης που θα συμβάδιζε με την υπέρβαση της ηθικής της μαρξικής σκέψης επιχειρούμε την οριοθέτηση μιας μορφής μη ανταποδοτικής δικαιοσύνης κατά την αριστοτελική σημασία της. Η δικαιοσύνη κατά τα πρότυπα αυτά προτείνουμε να ονομασθεί θεραπευτική. Η αναλογία θεραπευτικής και νομοθετικής πρακτικής μας επιτρέπει μάλιστα –παρεμβάλλοντας τη μαρξική άποψη– να τοποθετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη για την δικαιοσύνη σε μια σύγχρονη προοπτική³.

Παράλληλα με τη θεωρία περί δικαιοσύνης αναπτύσσεται από τον Αριστοτέλη και μια σημαντική θεωρία της αξίας. Όπως παρουσιάζεται στο πρώτο βιβλίο των Πολιτικών σε σχέση με τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη φύση του πλούτου, αποτελεί σπερματική θεωρία για την ανάπτυξη της Πολιτικής Οικονομίας και κοινωνικών θεωριών του 19ου αιώνα και προάγγελος των αντιλήψεων που αναπτύσσει ο Marx στις Grundrisse και στο Κεφάλαιο⁴.

Στα ΟΦΧ ο Marx τονίζει τις ηθικές προϋποθέσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων σχετικά με οικονομικού και βιολογικού τύπου ανάγκες και υποστηρίζει ακόμη ότι «το πλούσιο ανθρώπινο ον είναι ταυτόχρονα το ον που χρειάζεται την ολότητα των δραστηριοτήτων της ανθρώπινης ζωής, ο άνθρωπος που η πραγματοποίησή του αποτελεί εσωτερική αναγκαιότητα, ανάγκη»⁵. Στο ύστερο έργο του αναφέρεται στον Αριστοτέλη και στην αντίληψή του ότι η ανταλλαγή ‘δεν μπορεί να γίνει χωρίς ισότητα και ισότητα χωρίς μετρήσιμο παράγοντα’⁶. Ωστόσο, όπως παρατηρεί, ο Αριστοτέλης σταματά και εγκαταλείπει την ανάλυση της μορφής της αξίας· γι’ αυτόν ήταν αδύνατον τα ανόμοια πράγματα να αντιμετωπίζονται ποιοτικά ίσα. Μια τέτοια εξίσωση αποτελεί αντίφαση με την πραγματική τους φύση.

Ο λόγος για τον οποίο δεν ήταν σε θέση να συλλάβει την κατηγορία της αξίας με την έννοια του ότι διαφορετικά αγαθά μπορούν να είναι ίσα ακόμη και αν απαιτούν ίσο χρόνο εργασίας για να παραχθούν, ήταν ένας τρόπος έκφρασης της πεποίθησής του ότι κάθε μορφή εργασίας είναι ίσης ποιότητας. Η ελληνική κοινωνία θεμελιώνεται στη δουλεία. Έτσι δεν

μπορεί να προκύψει η έννοια της ανθρώπινης ισότητας παρά από την ίδια την κοινωνική δομή και αφού προηγηθεί η διάδοσή της τουλάχιστον ως λαϊκό αίτημα⁷. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η χρηματική μορφή του εμπορεύματος είναι η εξέλιξη της απλής μορφής της αξίας, δηλαδή της αξίας ενός εμπορεύματος σε σχέση με ένα οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα, ενώ σ' αυτήν την έννοια της αξίας που αναπτύσσει, οφείλεται η ελλιπής ανάπτυξη της ανάλυσής του.

Το κοινό υπόβαθρο του Αριστοτέλη και του Marx βρίσκεται στο κεντρικό ενδιαφέρον τους για την πράξη, ιδιαίτερης σημασίας για τη σύγχρονη φιλοσοφία του νου και της πράξης⁸. Σε αυτό, ορισμένοι μελετητές βλέπουν την κοινή θεωρητική τάση τους να αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως δημιουργό του εαυτού του και των κοινωνικών συνθηκών που πλαισιώνουν εξηγώντας τις πράξεις του.⁹ Επί πλέον, ο Αριστοτέλης μπορεί να θεωρηθεί ως ο αρχηγός της θεωρητικής παράδοσης που δίνει προτεραιότητα στην έννοια της πράξης και διατρέχει τη νεώτερη φιλοσοφία, ξεκινώντας μεταξύ των άλλων από τους Vico, Bacon, Descartes και μέσω των Kant, Fichte, Hegel και Marx φθάνει έως την απόρριψη που επιχειρήθηκε στον 20ό αιώνα από τον Wittgenstein είτε των μενταλιστικών είτε των μηχανιστικών τρόπων εξήγησης της πράξης, των νοητικών ενεργημάτων και της γλώσσας.

Σχετικά με την «ηθική» ανάγνωση του Marx οι απόψεις των σύγχρονων μελετητών δίστανται. Καθώς δε η θεματική της ηθικής αποτελεί κύριο ενδιαφέρον της αναλυτικής κατεύθυνσης της φιλοσοφίας του 20ού αιώνα, ορισμένοι μελετητές επιχειρούν να αποτιμήσουν τη δυνατότητα ηθικών προεκτάσεων της μαρξικής φιλοσοφίας επηρεασμένοι από τις συζητήσεις της αναλυτικής ηθικής¹⁰.

Το ερώτημα για την ηθική διάσταση του μαρξισμού αποτελεί για τον Steven Lukes παράδοξο,¹¹ εφ' όσον από τη μια πλευρά η ηθική ως ιδεολογία δεν συμβαδίζει με την επιστημονικότητα της κοινωνικής του θεωρίας, απ' την άλλη, τα μαρξικά κείμενα όπως και πολλών μαρξιστών, βρίθουν άμεσων ή έμμεσων ηθικών κρίσεων, μέσω των οποίων απ' ενός ασκείται κριτική στην υπάρχουσα πραγματικότητα, απ' ετέρου προωθείται το όραμα ενός καλύτερου κόσμου. Η ηθική που υπερβαίνει το παράδοξο αυτό είναι η ηθική της χειραφέτησης κατά τον συγγραφέα αυτό, αν και σχολιαστές του, όπως

οι Roy Edgley και Anthony Arblaster, υποστηρίζουν πως ο στόχος της κριτικής του Marx είναι ο ιδεαλισμός γενικά ως φιλοσοφική στάση και όχι η ηθική θεωρία¹². Συζητείται ακόμη η σύγκλιση μεταξύ μαρξικής και αναλυτικής προσέγγισης της ηθικής, με κύρια αναφορά στον εξισωτισμό του Rawls¹³.

Όπως επισημαίνει ο Γ. Μανιάτης, πολλές φορές υπερτονίζεται μόνο η μία πλευρά της ηθικής προβληματικής, με συνέπεια να δίνεται μια αποσπασματική θεώρηση των προϋποθέσεων της παρουσιάζοντάς την είτε ως περιπτωσιολογική προσέγγιση (φιλελευθερισμός, υπαρξιστική ηθική) είτε ως ηθικολογική γενικολογία (κανονιστικά ρεύματα Καντιανής έμπνευσης)¹⁴.

Η Susan Easton¹⁵ συνδέει την προβληματική της περί αξιών στον Marx, με συζητήσεις που αφορούν τα ενδιαφέροντα της μεθόδου των κοινωνικών επιστημών εμπειριστικής και αναλυτικής κατεύθυνσης. Στο θέμα της διάκρισης γεγονότων και αξιών η Easton υποστηρίζει ότι ο Marx δεν ενδιαφέρεται για τη διάκριση αυτή, όπως κάνει η εμπειριστική φιλοσοφία της ηθικής και από τον τρόπο που περιγράφει την καπιταλιστική κοινωνία και τα χαρακτηριστικά της προκύπτει μια άποψη για τη σχέση περιγραφής και κανονιστικότητας που δεν υπάγεται στα συνήθη πρότυπα.

Η Easton διακρίνει δύο τάσεις ερμηνείας του μαρξισμού σε σχέση με την ηθική, α) την δισδιάστατη, σύμφωνα με την οποία υπάρχει λογική ασυμβατότητα μεταξύ γεγονότων και αξιών και επομένως δεν μπορούν λογικά να συναχθούν ηθικές αξίες από την αντικειμενική εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων όπως η θεωρία του ιστορικού υλισμού, και β) την μονοδιάστατη, όπου ο μαρξισμός αντιμετωπίζεται είτε ως 1) επιστήμη είτε 2) ως ηθική θεωρία: δεν ισχύει η διάκριση γεγονότων -αξιών σ' αυτήν την περίπτωση- αλλά πρόκειται για μια αντικειμενική αιτιακή ανάλυση των κοινωνικών όρων του καπιταλισμού, όπου η αξία θα πρέπει να στηριχθεί σε νόμους που καθορίζουν αντικειμενικά την εξέλιξη της ιστορίας καθώς και τις επιλογές της εργατικής τάξης.

Ο μαρξιστικός ανθρωπισμός που αναφύεται μετά την δεκαετία του 60' ως επακόλουθο της επιρροής της μελέτης των ΟΦΧ, αλλά και της αντίδρασης προς το καθεστώς του επιστημονικού μαρξισμού, καλλιέργησε μεταξύ πολλών μελετητών του Marx το ενδιαφέρον για τη συζήτηση των μαρξιστικών αξιών είτε προς επίρρωση της ανθρωπιστικής ανάγνωσης είτε και της

επαναφοράς μιας «θετικιστικής» ανάγνωσης εκ νέου¹⁶. Η Easton, στοχεύει στο να καταδείξει το ανυπόστατο της προσέγγισης του μαρξισμού και του Marx υπό ένα ενιαίο πρίσμα ηθικών ή μεθοδολογικών προϋποθέσεων. Η μη υπαγωγή του στην διχοτόμηση γεγονότων – αξιών δεν έχει ως επακόλουθο την υποστήριξη ενός μοναδικού ηθικού κριτηρίου ή μιας καθοριστικής ηθικής θεωρίας, υπεράνω των κοινωνικών και ιστορικών της πλαισίων.

Ο ανθρωπισμός του Marx, κατά την Easton, έγκειται στην διανοητική του προσπάθεια να προαγάγει την πράξη ως το κατ' εξοχήν ανθρώπινο χαρακτηριστικό που παράγει τις ιστορικές και οικονομικές δομές και όχι ως ηθικότητα που εδράζεται στην έννοια της μιας και μοναδικής ανθρώπινης ουσίας ή φύσης. Δεν μπορεί για παράδειγμα να ισχύσει ένα είδος θεωρίας ηθικότητας με βάση την ατομική επιλογή (ντεσιζιονισμός) στην περίπτωση του Marx, όπως προκύπτει από το απόσπασμα της Γ1 - που τονίζει ότι οι υλικές συνθήκες της ζωής δημιουργούν τις παραγωγικές δυνάμεις, η εξέλιξη των οποίων μέσα στο χρόνο δημιουργούν την ιστορία: την πολιτική κοινωνία στα διάφορα επίπεδά της, το κράτος, τα διάφορα θεωρητικά προϊόντα και τις μορφές της συνείδησης, με την ηθική να είναι μία από αυτές¹⁷.

Κατά την Easton, έχουμε να κάνουμε με μία οιονεί σχετικιστική και κοινωνιολογική θέση στον Marx, ως επακόλουθο της επιστημονικής κριτικής του καπιταλισμού. Η θέση του αυτή δεν σημαίνει ότι υιοθετεί τις ηθικές ή ανθρωπιστικές αρχές που βλέπει να ισχύουν στην κοινωνική μορφή που εξετάζει. Η κατανόηση μιας μορφής παραγωγής με βάση εσωτερικά ισχύουσες αρχές, καθώς και του πώς τα διαφορετικά μέρη μιας κοινωνίας συνδέονται μεταξύ τους, είναι αναγκαία προϋπόθεση της κριτικής και προαναγγέλλει την τάση της βιτκενσταϊνικής σκέψης να κατανοεί τις ηθικές κρίσεις με όρους της ηθικής πρακτικής, στην οποία εντάσσεται και ακολουθεί το άτομο/ δράστης¹⁸. Οι συνέπειες των αντιλήψεων του αυστριακού φιλοσόφου για την ηθική, που επιτρέπουν και τη σύνδεση των μαρξικών αντιλήψεων, εκφράζονται στα άρθρα και στο βιβλίο των Phillips και Mounce¹⁹. Και οι δύο εγκαταλείπουν την διχοτόμηση γεγονότων και αξιών, περιγραφών και κανονιστικότητας και για να το υποστηρίξουν χρησιμοποιούν την τεχνική του Wittgenstein, όταν περιγράφει πώς τα παιδιά μαθαίνουντας μια γλώσσα αποκτούν και επίγνωση ηθικών κρίσεων. Με την

εκμάθηση των όρων «ψεύτης» ή «δολοφόνος», τα παιδιά δεν μαθαίνουν ουδέτερους όρους που αποδίδουν σημασίες, αλλά ταυτόχρονα και την ηθική χρήση των όρων αυτών.

Οι Phillips και Mounce αντιτιθέμενοι σε επιχειρήματα όπως αυτά των Hare και Foot²⁰, υποστηρίζουν ότι οι ηθικές αρχές αποκτώνται κατά τη γνώμη τους κατά τη διαδικασία της ενεργού συμμετοχής σε μία κοινότητα που προσδιορίζεται τόσο γλωσσικά όσο και από τις μορφές οικονομικής οργάνωσης και παραγωγής. Οι πρακτικές δεξιότητες που αποκτώνται σε ένα συγκεκριμένο δημόσιο πλαίσιο εμπεριέχουν και την υιοθέτηση ηθικών ή αξιακών κρίσεων.

Πράγματι, η υπεροχή της κριτικής που ασκεί ο Marx στην καπιταλιστική κοινωνία, έναντι άλλων θεωριών, παρότι έχει ηθικές προεκτάσεις, δεν οφείλεται στις ηθικές αρχές, στις οποίες υποτιθέμενα στηρίζεται, αλλά στη μεθοδική ικανότητά του να «βλέπει» την κοινωνική ζωή ως μέρος μιας ιστορικής ολότητας. Οι ηθικές έννοιες στο σύνολό τους αντιμετωπίζονται από τον Marx πάντοτε στη σχέση τους με συγκεκριμένες παραγωγικές δυνάμεις και τρόπους παραγωγής και εν γένει ποτέ σε απομόνωση από τις κοινωνικές συνθήκες. Η μαρξική αντιμετώπιση της ηθικής αρχής, με την εξήγηση που δίνει ο Marx για την ύπαρξη διαφορετικών ιδεολογικών οπτικών γωνιών που απαντούν σε μια ταξική κοινωνία, συνάδει με την πολλαπλότητα των διαφορετικών οπτικών γωνιών που προτείνει ο L. Wittgenstein.²¹ Στην περίπτωση του Wittgenstein ωστόσο, κάθε έννοια που εμπεριέχεται σε μια ιδεολογική αντίληψη της πραγματικότητας και της ιστορίας – εκμετάλλευση, αποξένωση, αντικειμενοποίηση – τότε μόνο συνδέεται με ομάδες και άτομα δραστών, εφ' όσον υιοθετείται από τους ανθρώπινους δράστες και γίνεται κατανοητή από αυτούς²².

Με την επίδραση της βιτκενσταϊνικής ανάλυσης μπορεί να επανεξετασθεί ο «οικονομικός ντετερμινισμός» του Marx ως προς την προτεραιότητα της έννοιας του τρόπου παραγωγής στο σύστημά του. Τόσο οι τρόποι παραγωγής, όσο και οι ηθικές πρακτικές συμβάλλουν στην κατανοησιμότητα της κοινωνικής ζωής και της ηθικής της. Αυτή η εσωτερική – στενή σχέση τρόπου παραγωγής και έκφρασης μιας συγκεκριμένης μορφής ζωής διατυπώνεται ρητά στην Π.²³ Ο Marx είδε την ηθικότητα ως τμήμα της κοι-

νωνικότητας και συνεπώς ως ουσιαστικό τμήμα του ίδιου του πολιτισμού. Όταν ο εργάτης, εξ αιτίας της αλλοτριωμένης εργασίας, αποξενώνεται από την κοινότητα στην οποία ανήκει, χάνει ταυτόχρονα τους δεσμούς με τη «φυσική και διανοητική ζωή, την ηθικότητα, την ανθρώπινη φύση»²⁴. Και στον Marx και στον Wittgenstein, αναγνωρίζεται μία κοινή θετική στάση απέναντι στη μεταβολή των συνθηκών του τρόπου ζωής ως τη μόνη «θεραπεία» στην αρρώστια μιας εποχής²⁵.

Η ηθικότητα με τη μορφή της υιοθέτησης ηθικών αντιλήψεων και πρακτικών είναι αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής και ως συγκεκριμένη έκφραση των ηθικών προβλημάτων αποτελεί παράγωγο των πολιτισμικών και τεχνολογικών δυνατοτήτων και εξελίξεων μιας κοινωνίας και όχι των ατομικών συνειδήσεων και της πειθαρχίας σε αφηρημένες αρχές. Πρόκειται για μια άποψη που απομακρύνεται κατά πολύ από την υιοθέτηση ενός ατομικιστικού ψυχολογιστικού προτύπου²⁶.

Συμπεραίνοντας, η αριστοτελική φιλοσοφική παράδοση επικρατεί στην μαρξική ηθική δικαιολογώντας τον ήπιο ρεαλισμό της καθώς και την αντίθεσή της με κανονιστικές, αφηρημένες επιταγές. Η παράδοση αυτή διακρίνεται από την ανθρωπολογική βάση της, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος ως ουσία εκφράζεται μέσω της πρακτικής του δραστηριότητας και της προαίρεσής του –για να χρησιμοποιήσουμε την αριστοτελική έννοια– του πρακτικού λόγου ή της ηθικής του επιλογής. Η πράξη και η προαίρεση συνοδεύουν τη διαρκή συναλλαγή του ανθρώπου με τη φύση και την κοινωνία και προϋποθέτει τους υλικούς/οικονομικούς όρους της επιβίωσής του. Η ιστορία του ανθρώπου δεν είναι παρά το αποτέλεσμα των ανθρώπινων πράξεων, καθώς προσπαθεί να διαχειρισθεί τους υλικούς όρους επιβίωσής του και να καλύψει τις ανάγκες του.

Η πράξη κατά τον Marx είναι τόσο υλική, συγκεκριμένη, βιολογικά εξηγήσιμη διαδικασία, όσο και μοχλός εξέλιξης και δημιουργίας μεταδομών, μορφών του εποικοδομήματος θεωρίας, τέχνης, θρησκείας. Το σύνθετο των δύο επιπέδων, του υλικού και του νοητικού, συνιστούν την ανθρώπινη ιστορία, όπως ακριβώς και την ανθρώπινη φύση και ουσία –όχι το ένα επίπεδο μόνο χωρίς το άλλο²⁷.

Η ηθική συνεπώς εδραιώνεται σε ένα συγκεκριμένο μόνο κοινωνικοπο-

λιτικό και οικονομικό σύστημα, σε μία ορισμένη μορφή ζωής, γιατί δεν είναι κάτι ανεξάρτητο από την ίδια την ανθρώπινη πράξη στην κάθε φάση της ιστορίας. Η ηθική πρέπει να θεωρείται παράγωγο/επακόλουθο αυτής της συγκεκριμένης μορφής και όχι υποκείμενο της μορφής. Ο συγκεκριμένος μηχανισμός, η δομή, η λειτουργία των επιπέδων που τη συνθέτουν προϋποτίθενται για να είναι δυνατόν να επισυναφθεί σε κάθε ανθρώπινη πράξη η ιδεολογία της, η προθετικότητα της. Η προθετικότητα των πράξεων διαφαίνεται αποκλειστικά και μόνον εφ' όσον υπάρχει ως ολοκληρωμένο όλο και ως συνάφεια οικονομικών/πολιτισμικών συστημάτων η μορφή ζωής και όχι ως νόημα, ιδέα ή προϋπάρχον νοητικό σχήμα.

Κάθε πράξη υλοποιούμενη για παράδειγμα στο σημερινό σύστημα οικονομικών/κοινωνικών δομών μπορεί να συνιστά στοιχείο ενός πλαισίου αξιών, γιατί ασφαλώς εντός του συγκεκριμένου σταδίου του καπιταλισμού είναι απαραίτητος ένας τέτοιος ηθικός προσδιορισμός των πράξεων. Στην αθηναϊκή δημοκρατία των ελεύθερων πολιτών που αποτελεί το πλαίσιο της αριστοτελικής διανόησης, η ιδιαίτερη φύση του οικονομικού συστήματος δεν επιτρέπει την διαμόρφωση ενός δυναμικού τρόπου ανάλυσης και εξήγησης της κοινωνίας – αν και η έννοια της οικονομικής αξίας ως συνεπαγόμενου ενός πλαισίου ηθικοπολιτικών αρχών και αξιών προσδιορίζεται σαφώς από τον Αριστοτέλη και αποτελεί επίτευγμα της διανόησης αυτής.

Διατρέχοντας μια μακρά φιλοσοφική παράδοση από τον Αριστοτέλη έως τον L. Wittgenstein, παράδοση που έχει θεωρηθεί ότι συνιστά μια φιλοσοφία της πράξης, συμπεραίνουμε ότι, ενώ κατά τον Marx η οικονομική εξήγηση των ηθικών αξιών έγκειται στην πρακτική φύση της ανθρώπινης ουσίας, κατά τον Wittgenstein όμως η φύση των αξιών είναι γλωσσική, επειδή η λογική και ομιλούμενη μορφή της γλώσσας κάθε πολιτισμού εκφράζει και μια ηθική στάση, η οποία συνοδεύει κάθε ατομική πράξη ως συστατικό στοιχείο της εμπρόθετης συμπεριφοράς που η γλώσσα περιγράφει. Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο οι πράξεις του σε κάθε ιστορική φάση της εξέλιξής του, αλλά και η συνειδητοποίηση της προθετικότητας των πράξεών του καθώς συμμετέχει στα γλωσσικά παιχνίδια που συνιστούν τη συγκεκριμένη μορφή του πολιτισμού του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΠΗΓΗ: Karl Marx – Friedrich Engels, *Collected Works (CW)*, Progress Publishers, Λονδίνο/Νέα Υόρκη, 1975 κ.ε.

1. Μεταξύ φίλων κατά τον Αριστοτέλη δεν είναι αναγκαία η επιβολή μιας εξωτερικής αρχής δικαίου προκειμένου να ακολουθήσουν τα δέοντα στη συμπεριφορά του ενός προς τον άλλο. Οι φίλοι πράττουν με αφετηρία τους κανόνες και τις αναγκαιότητες της μεταξύ τους σχέσης, κάτι που επισημαίνεται και από τον Marx. Αριστοτέλη, Ηθικ. Νικ. 1155a, 1160a, 1163a – 1163b. Πρβλ. S. Lukes, *'Marxism, Morality, and Justice'*, Marx and Marxisms, G. H. R. Parkinson (επιμ.), London, CUP, 1982, σσ. 177 – 205.
2. Marx – Engels Reader, 2η έκδοση, R. C. Tucker (επιμ.), Νέα Υόρκη, Norton, 1978, σσ. 530-1.
3. Πρβλ. τις απόψεις που διατυπώνει ο J. Murphy, εμπνεόμενος από τον Marx, στην κριτική που ασκεί προς σύγχρονες θεωρίες που υπερασπίζονται την ιατρική ή θεραπευτική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας έναντι της νομοθετικής ή ανταποδοτικής, στο πλαίσιο της κοινωνίας της ιδιοκτησίας. J. G. Murphy, "Marxism and Retribution", *Marx, Justice and History*, Cohen – Nagel – Scanlon (επιμ.), Princeton, 1980, σσ. 158 – 184. Ελεύθερη απόδοση στα ελληνικά του αποσπάσματος, *ό.π.*, σελ. 184. Παραθέτω στο άρθρο μου "Justice as Therapy – Justice for Therapy" («Θεραπευτική Δικαιοσύνη»), *Η κατ' Αριστοτέλη Πολιτική Ισότητα και Δικαιοσύνη*, Δ. Κούτρα (εκδ. – επιμ.), Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», Αθήνα, 2000, σσ. 285 – 297.
4. Για το ζήτημα της έννοιας της αξίας σε σχέση με τη διανεμητική δικαιοσύνη και τις προεκτάσεις της επί του συνόλου των πολιτικών αντιλήψεων του Αριστοτέλη στο άρθρο μου "Value, Nature, Human Being in Aristotle's Politics", *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Δ. Κούτρα, (εκδ. - επιμ.), Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», Αθήνα 1999, σσ. 210 – 219. Για τις έννοιες της αξίας και της αξίας ανταλλαγής στον Αριστοτέλη: C Castoriades, «From Marx to Aristotle, from Aristotle to us», *Social Research*, τόμος. 45, 1978, σσ. 667-738, A. Christodoulidi-Mazaraki, «Αξία χρήσης, αξία ανταλλαγής στον Αριστοτέλη: Μια κριτική προσέγγιση» («Use-Value, Exchange-Value in Aristotle: A Critical Approach»), *Η Αριστοτελική Ηθική και οι Επιδράσεις της*, Δ.Ν. Κούτρα (εκδ. - επιμ.), Αθήνα, 1996, σσ. 323-346. S. Meikle, *Aristotle's Economic Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1995, Martha Nussbaum, «Nature, Function and Capability: Aristotle on Political Distribution», *Aristoteles' «Politik»*, Gunther Patzig (επιμ.), Vandenhoeck und Ruprecht, Gottingen, 1990, σσ. 152-186, Carlo Natali, «Aristote et la chrcmatistique», *Aristoteles' «Politik»*, *ό.π.*, σσ. 296-324. Ηθικ. Νικ., E2, 1130b 31-32; E5, 1133 a 3-5, 16-19; 1133 a 19ff.; 1133 b 17-18.
5. Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα (ΟΦΧ), σσ. 275 – 282 . Πρβλε. G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in Ancient Greek World*, London, 1981 (Ο Ταξικός αγώνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: από την Αρχαϊκή εποχή ως την Αραβική κατάκτηση, μετφρ. Γιάννη Κρητικού, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 19972).
6. Κεφάλαιο, I, σελ. 65. Βλ. ακόμη Ηθικ. Νικ., E5 1133b.
7. Πρβλ. Κεφάλαιο, III, σσ. 177, 896 και MEW XXV, σσ. 186-7, 905-6. Ο Marx υποστηρίζει ακόμη ότι η ανταλλαγή των προϊόντων με βάση την αξία τους χαρακτηρίζει πρώιμα στάδια οικονομικής ανάπτυξης και στη συνέχεια γίνεται με βάση την τιμή τους, η οποία παρεκκλίνει της αξίας τους. Η ίδια η έννοια της αξίας μπορεί να συλληφθεί μόνο σε ένα ανώτερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης όπου οι κατηγορίες είναι αφηρημένες και έχουν εξελιχθεί το επίπεδο της μεθόδου. Στα πρώιμα στάδια κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης οι σχέσεις είναι απλές και δεν υπόκεινται σε σύνθετες δομές..
8. Πολ., E 8, H 1. Ηθικ. Νικ., A 8, K 8, I 9. Περὶ ευδαιμονίας στα Ηθικ. Νικ. A 7-10, 13 και I 7, 8 σε συνάρτηση με την ενέργεια και την πράξη. Πολ. Z 8, 9. Για τη σχέση εργασίας και ενέργειας και την αντίθεσή τους, Ηθικ. Νικ. A 7, E 5, H 7, O 7, I 4-9. Πολ. Η 2, 3. Ηθικ. Νικ., A 7, 1097 b 25 – 26, Z 2, 1139 a – 1140 b, A 7, 1097 b και A 2, 1094 b.
9. Κεφάλαιο, τ. I, σσ. 61 – 75. Πρβλ. *Grundrisse*, M. Nicolaus (μετφρ.), Allen Lane, Λονδίνο,

- 1973, σσ. 704 - 5 και *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1953, σσ. 592-3. «Η ελεύθερη παιδευτική αυτοπραγμάτωση του διενεργείται και ολοκληρώνεται μέσα στην εργασία και δια της εργασίας», Μ. Δημητρακόπουλου, *Πολιτική Ηθική και Οικονομία*, Αθήνα, 1999, σελ. 27.
10. «Ιδιαίτερα χρήσιμη στην κατεύθυνση αυτή είναι η τυπολογία των απόψεων που εισηγήθηκε ο Stefano Petrucciani, στο άρθρο του «Marx and Morality (Le debat anglosaxon sur Marx, l'éthique et la justice)», *Actuel Marx*, τόμος 10, 1991 αφιέρωμα με τίτλο «Ethique et Politique», σελ. 147-167. Παραθέτει ο Γιώργος Μανιάτης στο άρθρο του «Ο Marx και η Ηθική. Μια επανεκτίμηση» στον τόμο *Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση*, εκδόσεις Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995, σσ. 115 - 131, σημ 1.
 11. Steven Lukes, *ό.π.*, σημ. 2. Παραθέτει ο Γ. Μανιάτης, *ό.π.*, σημ. 5, σελ. 129.
 12. Roy Edgley, *ό.π.*, σημ. 2 και Anthony Arblaster, *ό.π.*, σημ. 2. Παραθέτει ο Γ. Μανιάτης, *ό.π.*, σημ. 6 και 7, σελ. 129.
 13. *Actuel Marx*, *ό.π.*, σελ. 160. Με αναφορά σε συγγραφείς όπως ο Reimann, όπως παραθέτει ο Γ. Μανιάτης, *ό.π.*, σημ. 8, σελ. 129.
 14. «Ο Marx και η Ηθική. Μια επανεκτίμηση», *ό.π.*, σσ. 122 - 123.
 15. Susan M. Easton, *Humanist Marxism and Wittgensteinian Social Philosophy*, Manchester University Press, 1983, κεφ. III, σσ. 37 - 60, αναθεωρημένη μορφή του άρθρου 'Facts, values and Marxism', *Studies in Soviet Thought*, 1977.
 16. M. Weber, *The Methodology of the Social Sciences*, Shils and Finch (μτφρ.), Glencoe: Free Press, 1949. J. Habermas, «Dogmatism, reason and decision: on theory and praxis in our scientific civilization», *Theory and Practice*, *ό.π.*, σσ. 243 - 82. K. Popper, *The Open Society; The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1957 και *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963, σελ. 37. Για την ορθότητα του μαρξισμού και μεθόδων ελέγχου αυτής πρβλ. G. Lukacs, 'What is orthodox Marxism', *History and Class Consciousness*, Merlin Press, Λονδίνο, 1971, σσ. 1-26 και T. B. Bottomore, 'Class structure and social consciousness', *Sociology and Social Criticism*, Allen and Unwin, Λονδίνο, 1975. H. Marcuse, 'Karl Popper and the problem of historical laws', *Studies in Critical Philosophy*, New Left Books, Λονδίνο, 1972. C. Taylor, 'Marxism and empiricism', *British Analytical Philosophy*, εκδ. Williams και A. Montefiore, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1966.
 17. *Π*, στα CW, τ. 5, σελ. 53.
 18. Susan M. Easton, *Humanist Marxism and Wittgensteinian Social Philosophy*, *ό.π.*, σελ. 44.
 19. D. Z. Phillips, 'Does it pay to be good?', *Aristotelian Society Proceedings*, LXV (1964-5). D. Z. Phillips και H. O. Mounce, 'On morality's having a point', *Philosophy* (Oct. 1965). D. Z. Phillips και H. O. Mounce, *Moral Practices*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1969.
 20. R. M. Hare, *The Language of Morals*, Oxford University Press, 1962. P. Foot, *ό.π.*: Οι ηθικές κρίσεις και πρακτικές προκύπτουν από κάποιες αρχικές ηθικές παραδοχές που οι άνθρωποι αποφασίζουν να υιοθετούν κατά κάποιο αυθαίρετο τρόπο και μάλιστα ανεξάρτητα από περιγραφικές γνώσεις για γεγονότα.
 21. Susan M. Easton, *ό.π.*, σσ. 45 - 49.
 22. Επισημαίνει η Susan M. Easton, παραπέμποντας σε αδημοσίευτη ομιλία του P. Winch, 'Notes for joint session' (Swansea, 1967).
 23. *Π*, στα CW, τ. 5, σελ. 31.
 24. K. Marx, 'Marginal notes on the article by a Prussian', στο CW, τ. 3, σελ. 204.
 25. L. Wittgenstein, *Remarks on the Foundations of Mathematics*, Basil Blackwell, Oxford, 1967, σελ. 57e.
 26. Susan M. Easton, *ό.π.*, σελ. 57.
 27. Βλ. και σχετικά συμπεράσματα στο *Άνθρωπος, Φύση και Πράξη στα νεανικά έργα του Karl Marx*, της ίδιας, Διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα, 2006.